



УДК 314.01

В.С. СТЕШЕНКО,

д-р екон. наук, проф., голов. наук. співроб.
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М. В. Птухи НАН України
E-mail: valentyna.steshenko@gmail.com

ЗМІСТ ПОНЯТЬ «ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК» І ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК»: ТОТОЖНОСТІ ТА ВІДМІННОСТІ

У статті йдеться про взаємозв'язок понять «демографічний розвиток» і «людський розвиток», які розглядаються в рамках предметів відповідних наукових знань. Здійснена спроба визначити напрями «взаємозбагачення» цих галузей пізнання. Досліджуються зміст і критерії розвитку населення і людини. Запропонована схема аналізу розподілу людності за умовами розвитку.

Ключові слова: демореальність, демографічний розвиток, людський розвиток, тип і режим відтворення населення, демографічна криза та катастрофа, якість населення, потреби.

Постановка проблеми. У сучасній літературі, особливо демостатистичного спрямування, широко застосовують поняття «демографічний розвиток» і «людський розвиток». Але досі немає відповіді на такі наболілі питання загальнометодологічного характеру: у чому полягають тотожності та відмінності у цих поняттях і в тих іпостасях дійсності, що їх вони відображають; які взаємозв'язки існують між людським та демографічним розвитком, зокрема, чи є демографічний стан суспільства інтегральним відображенням рівня людського розвитку, чи навпаки; розгляд демографічних змін у якості змін у системі життєдіяльності може бути напрямом успішного пошуку органічних взаємозв'язків між людським та демографічним розвитком; визначення критеріїв людського та демографічного розвитку у контексті основних теоретичних підходів до вивчення відтворення населення. Така ситуація обумовлена, з нашого погляду, гностичною кризою в демографії, яка полягає у відставанні розвитку демотеоретичних (демологічних) досліджень від демоемпіричних. **Метою** даного дослідження є розкриття співвідношення означених у назві статті понять та взаємозв'язків тих феноменів і ноуменів, які вони відображають, у контексті розгляду основної тенденції розвитку сучасної демографії – її демологічного спрямування.

Виклад основних результатів. У загальнофілософському розумінні розвиток — це «незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів... Як виникнення нового, розвиток часто ототожнювали з прогресом, але розвиток буває

і прогресивний, і регресивний, це дві його стадії, бо все, що виникає, приречене на загибель. Поєднання прогресу і регресу уподібнюється «спіралі» розвитку. З точки зору глибини і швидкості змін, розрізняють стадії еволюції і революції: для першої характерні реформи, для другої — докорінні зміни» [20, с. 555]. Демографічної версії поняття розвитку у довідковій літературі не існує. Навіть у «Демографічному енциклопедичному словнику», і зокрема в останньому його виданні [11], вона відсутня. Це пов'язано з тим, що сучасний стан демографічного пізнання характеризується переважанням вивчення явищ демографічного. Тому не формується попиту на розкриття поняття розвитку, яке знаходиться у площині сутностей. Відбувається ототожнення простого «руху» — поняття емпірично-статистичної демографії — з розвитком — поняттям теоретичної демографії (демології).

Перспективи осмислення проблеми розвитку тісно пов'язані з поступом в уявленні про предмет демографічних досліджень, тобто з просуванням від суто демостатистичного його трактування до демологічного. Якщо розглядати відтворення населення у традиційному демостатистичному контексті, тобто як «ймовірнісний процес, який створює маса випадкових, одиничних подій — народжень і смертей» [11, с. 57], а демографію як «науку, яка вивчає закономірності й соціальну обумовленість народжуваності, смертності, шлюбності й припинення шлюбу, відтворення шлюбних пар і сімей, відтворення населення в цілому як єдності цих процесів» [11, с. 113], то зв'язок з людським розвитком є досить проблематичним, оскільки, як свідчать ці загальновідомі визначення у так трактованій демографії взагалі не йдеться про розвиток ні населення, ні людини. У сучасній демографії вивчається прояв результатів руху населення, і дуже повільний поступ спостерігається в дослідженнях сутностей демографічного, що породжує гностичну кризу в демографії [18]. У зв'язку з цим слід констатувати: розробці понятійно-термінологічного апарату, за допомогою якого можна фіксувати здобутки у вивченні розвитку демографічного¹ (що неможливо без дослідження *сутності* та *якості* об'єкта і предмета демографії), не приділяється належної уваги. Про це свідчить хоча б той факт, що у відомих спеціальних довідниках з демографії не містяться відповідні тексти [5, 12, 4]. Вони відсутні також у навчальних посібниках та монографіях, в яких є предметні покажчики та демографічні словнички (наприклад, [10, 2, 18, 6]. Тематика й проблематика *розвитку* демографічного та його наукового пізнання розроблені вкрай недостатньо (у текстах наведених видань навіть немає термінів, у назві яких використовувалось би слово «розвиток»). А під розхожим терміном «демографічний розвиток» найчастіше розуміють зміни в різноманітних показниках, обмеження аналізом яких є ознакою перебування на позиціях статистичної демографії, яка не містить потенціалу для пізнання сутнісного в демографічному, тобто для формування демотеоретичного мислення. І досі поширена думка, що опис «процесу, в ході якого на зміну високій народжуваності та смертності приходить низька народжуваність і смертність», тобто *статистичний опис* демографічного переходу трактується як «*теорія* демографічного переходу»², хоча до теорії як форми наукових знань, «що дає цілісне і систематичне уявлення про закономірності й сутнісні характеристики об'єктів» [20, с. 633], тобто як форми системного, ноуменального знання, вона має дуже віддалене відношення. Відсутність у сучасних демографів потреби використовувати термін «розвиток» свід-

¹ Термін—іменник «демографічне» позначає все те, що характеризує предмет демографії в його широкому соціальному розумінні, тобто демореальність.

² Див., наприклад, [7, с. 450—495, 672].

чить про те, що вони не відчують необхідності створення теорії об'єкта демографії («демографічної онтології») та адекватного йому наукового методу (спеціальної демографічної методології), хоча лише результати здійснення такої гностичної активності здатні вивести демографічне знання та пізнання за предметно-дисциплінарні межі демографічної статистики як *виробництва* статистичної інформації.

Є підстави вважати, що демографам, які тлумачать демографію як науку про «зміни в чисельності населення на певній території та в певному соціальному контексті» [2, с. 9], тобто фактично ототожнюють так звану «класичну» (за висловом А. Вишневського) демографію з демографічною статистикою, здається, що подальший розвиток демографії буде відбуватися завдяки розширенню сфери досліджень статистичних закономірностей [16, с. 496] «суспільно-історичної обумовленості» оновлення особового (персонального) складу людності – населення (його «відтворення») [5, с. 118–120; 11, с. 113–116], її залежності від змін у «соціальному контексті». Інакше кажучи, вони гадають, що в майбутньому демографи все більше приділятимуть уваги статистичному вивченню обумовленості змін у чисельності людності та її складі, нарощуватимуть не лише кількість виявлених статистичних закономірностей мінливості «демографічних феноменів» (насамперед народжуваності, смертності та просторової мобільності) [2, с. 12, 19], а намагатимуться вивчати предмет своєї науки у вигляді не тільки закритої, а й відкритої «демографічної системи» [2, с. 21]. Таке бачення перспективи розвитку демографії ґрунтується на ігноруванні тієї обставини, що реальний предмет демографічної статистики утворює не оновлення особового складу (рух, «відтворення») людності (вселюдності), а «лише» його масові наслідки – результати [12, с. 238]. До речі, термін «оновлення людності» характеризує наслідки – результати не стільки так званого «природного руху» («природного» оновлення людності), як «заміни» померлих народженими. Адже коли йдеться про реальне, а не уявне оновлення особового складу людності як сукупності «носіїв певної кількості життя» [21, с. 205–207], то воно не може відбуватися завдяки лише «взаємодії двох складових цього процесу: народжуваності та смертності» [4, с. 50]. Якщо б народжені певний час не жили, то не було б і тих, хто народжує та помирає, тобто не могла б існувати сама людність, подовжене існування якої забезпечується не двома, а, як мінімум, (коли йдеться про «природне» оновлення) трьома «демографічними феноменами»: народженнями індивідів, їх життями та смертями. І саме життя як «перебування» народжених у часі забезпечує оновлення вікового складу людності. Видається зрозумілим і те, що схема будови оновлення особового складу людності як предмет статистичної демографії (демографічної статистики) ускладнюється, коли вона має описувати оновлення людності не просто як сукупності абстрактних індивідів, а індивідів як носіїв життя певної соціальної якості – «продуктів» перебування не лише в конкретному часі, а і в конкретному просторі, який з часом змінюється. Саме тому модель будови «мінімально-конкретного» оновлення людності має складатися не з трьох, а принаймні з чотирьох компонентів, тобто враховувати міграцію. Тому є підстави стверджувати, що в усіх відомих нам міркуваннях стосовно обґрунтованості «широкого» та «вузького» тлумачення оновлення людності – населення (в тому числі його відтворення) йдеться про будову не фактичного його оновлення, а про конструкцію моделей – алгоритмів обчислення таких параметрів оновлення людності – населення [12, с. 239–240], які досить просто застосовувати, а результати цих розрахунків задовольняють потреби в демографічній інформації сучасної науки та практики.

Доки демографія існуватиме в предметно-дисциплінарних межах демографічної статистики, доти:

а) в ній не буде формуватися розуміння того, що демографічне досліджувалося та досліджується і поза предметно-дисциплінарними межами демографічної статистики, фахівці якої спостерігають та аналізують масові явища «демографічної» біографії індивідів та їх статистичні типи («середніх людей») [13, с. 57–72], що емпіричним чином характеризуються статистичними показниками [16, с. 367], не приділяючи належної уваги пошукам ноуменів — сутностей демографічного;

б) не створюватимуться необхідні умови для розвитку теорії предмета демографії в його нестатистичному вигляді (не у вигляді вивчення сукупностей «масових явищ соціального життя, що стосуються особистості людини або її вчинків» [13, с. 42], а також сукупностей тих видів активності — поведінок індивідів, які характеризуються згаданими «демографічними феноменами»). В її складі може далі розвиватися лише теорія її сучасного методу, тобто те, що знавці демографічної статистики (статистичної демографії) називають «чистою» [14, с. 28] або «математичною демографією» [5, 12, 21], яка у вивченні статистичної іпостасі предмета демографії реально виконує функцію «демографічно-прикладного» інваріанта статистичної методології [16, с. 497];

в) не вирішуватиметься актуальна проблема створення та розвитку наукової мови-термінології теоретичного мислення про демографічне, мови про «демографічні ноумени, які «ховаються» за «демографічними феноменами», тобто проблема вироблення понятійно-термінологічного апарату демографії та спеціальної демографічної методології як її логіки; не буде констатований навіть самий факт існування цієї проблеми та її актуальність;

г) статистична демографія залишатиметься емпіричною «служницею» суміжних з демографією галузей науки та відповідних практик: в самій статистичній демографії не почнуть діяти власні «стимулятори» її еволюції — як розширення сфери демостатистичного спостереження та аналізу нових «демографічних феноменів», так і розвитку демостатистичного методу. Адже розвиток демографії як науки не лише про «демографічні феномени», а і про «демографічні ноумени» може забезпечити розгортання досліджень нестатистичних іпостасей демографічного, оскільки збільшення видів мислимих «демографічних ноуменів» породжуватиме потребу в розширенні емпірично-статистичного вивчення їх «демографічних феноменів». «Із зростанням культури і цивілізації, — зазначав М.В. Птуха, — дедалі збільшується як кількість, так і різноманітність людських вчинків і подій у житті людини...» [13, с. 41]. І маючи це на увазі, він констатував, що «ми ще далекі від заповнення хоча би незначної частини цієї широкої схеми демографічної статистики (уявної «картини — канви» її предмета в певному просторі та часі), і тому заповнення всієї кінцевої схеми уявляється поки що недосяжним ідеалом...» [13, с. 68].

Чи може бути успішним демостатистичний підхід до розуміння предмета демографії в дослідженні людського розвитку? Щоб відповісти на це питання, треба мати чітке уявлення про сучасну концепцію людського розвитку. Характеристика даної концепції викладена, зокрема, у виданнях Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України [8, 9]. Відомо, що вперше застосований нині концептуальний підхід до розуміння людського розвитку було розроблено групою експертів ПРООН і викладено у глобальній доповіді про людський розвиток 1990 року. За логікою цієї концепції, людський розвиток розглядається не як засіб

економічного зростання, а як мета суспільного розвитку, тобто людина поставлена в центр теорії суспільного розвитку.

Людський розвиток — глобальна мета будь-яких сучасних соціально орієнтованих суспільств. В одній з монографічних публікацій згаданого Інституту, присвячених цій проблематиці, людський розвиток трактується як інтегральна характеристика досягнень на шляху прогресу й культури і робиться висновок, що у найбільш узагальненому вигляді він «визначається нині як процес зростання людських можливостей в інтересах людини і власними силами людини, що забезпечується політичною свободою, правами людини, суспільною повагою до особистості, здоровим довкіллям» [9, с. 17]. Проблема людського розвитку особливо актуалізується в кризових умовах.

Згадана концепція виходить з того, що рівень людського розвитку розглядається як інтегральна характеристика — критерій суспільного прогресу, причому людський розвиток трактують не лише як характеристику суспільного розвитку, а й як поступ у розширенні людських можливостей. Найвагоміші складові людського розвитку відповідають основним загальноновизнаним цінностям людей і відображають їх базові потреби, а саме: тривале й здорове життя, знання, доступ до ресурсів, необхідних для гідного рівня життя. Змістом людського розвитку, як вважають автори концепції, є формування «позитивних людських якостей та характеристик», іншими словами, його можна представити як розвиток «середньої людини». З цього випливає, що в своїй основі аналізована концепція ґрунтується, як і переважна більшість демографічних досліджень, на статистичному підході, і в цьому полягає їх методологічна подібність і основа для висновку, що згадані «характеристики» не можуть змінюватись різноспрямовано, тобто «людський розвиток» є одночасно і «демографічним розвитком», і в цьому сенсі (за напрямом «руху») вони односпрямовані. Якщо «людський» і «демографічний розвиток» в обговорюваній вище концепції можуть збігатися (в гносеології), то їх стан не може різнитися і в онтології. Дещо спрощуючи, можна стверджувати, що однаковим чином визначені показники середньої очікуваної тривалості життя чи то освіти мають те саме числове значення та динаміку як при дослідженні розвитку людини, так і розвитку населення. Але людський розвиток у статистичному контексті — це лише прояв його сутності, а не характеристика самої сутності. А сутність характеризується типом буття — діяльності людини, витоки якого коріняться у суспільних відносинах.

Разом з тим у концепцію людського розвитку включено положення, потенційні методологічні можливості яких сьогодні майже не використовуються, але саме вони «штовхають» до її подальшого поступу. Це положення про те, що «в основі формування й реалізації людського потенціалу лежить діяльність населення, результативність якої, у свою чергу, визначається якістю компонентів людського потенціалу», і що «трудова діяльність виступає одним із системоутворюючих чинників суспільного життя» (з мого погляду, не «одним із», а системоутворюючим [19]). Саме використання цих положень, сформованих демологами, дає шанс на розробку сутнісної характеристики людського розвитку. А що така потреба вже актуалізувалась, свідчить, зокрема, намагання розширити коло показників, при дослідженні яких може бути отриманий інтегрований індекс, який більш узагальнено відбиває стан людського розвитку³. І це справді так, але на основі будь-якого безпосереднього використання здобутків

³ Проблема людського розвитку в будь-якій країні має і світовий контекст. Як зазначається в аналітичній доповіді «Соціальне залучення в Україні: європейський вибір та інституції соціального сектора» «нестабільність світової фінансової системи, що зростає, та проблеми, пов'язані зі змінами клімату, посилюють потребу у більш широкій концепції людського розвитку» [15].

статистичної демографії не можна пізнати історичні типи людського розвитку, тобто розкрити його сутності. При цьому не слід забувати, що в «демографічній» поведінці — активності — діях людини виявляється вона вся, а не якась окрема її «частина», властивість, хоч якою значною кількістю статистичних показників вона не була б охарактеризована.

Взаємозбагачення концепцій людського та демографічного розвитку має відбуватись, перш за все, на основі прогресу в теоретичній демографії. Та, як вже згадувалось, є підстави стверджувати, що сучасний стан демографічного пізнання характеризується гностичною кризою. Можливість поглиблення концептуальної основи дослідження людського розвитку як галузі пізнання, в якій мають здійснюватися не лише емпіричні розробки відповідної тематики, а й пошуки теоретичного характеру, відкриває відмова від ототожнення демографії з демографічною статистикою, тобто розвиток демології. У сучасній вітчизняній демографічній літературі вже є публікації, автори яких роблять спроби займатися такими проблемами розвитку теоретичної демографії, вирішення яких буде запорукою переходу і досліджень людського розвитку на вищий щабель.

Щоб вийти за предметно-дисциплінарні межі демографічної статистики, населення треба розглядати як конкретно-історичне, а його самовідтворення — як збереження у просторі — часі його міри (єдності якості й кількості). Цей підхід спрямований на те, щоб оновлення особового складу населення мислити у вигляді емерджентної властивості системи всієї життєдіяльності у певному суспільному організмі. Наприклад, теоретичне дослідження народжуваності має передбачати створення гіпотез стосовно будови та механізмів існування системи, субстрат якої утворюють певні дії індивідів, структуру — демографічна функція цих дій в суспільній формі шлюбу — сім'ї, а зовнішнє середовище — інші суспільні форми. Інакше кажучи, об'єкт демографії перестає тлумачитися у вигляді специфічного «демографічного» виду поведінок людей в окремому «демографічному» просторі та часі, оновлення особового складу населення розглядається як результат «підсумовування» випадкових наслідків — результатів «демографічних поведінок» індивідів, що входять до складу певного населення. Реалізація цього підходу відкриває перспективу теоретичного вивчення процесу оновлення особового складу населення конкретно-історичної якості за допомогою створення та використання моделей цього процесу як систем, субстратами яких є не індивіди, а демографічні результати поведінок індивідів у різних сферах життєдіяльності, а структурою — демографічні функції конкретно-історичних суспільних відносин.

Соціальним ядром самовідтворення населення є формування людей у сфері праці. Трудовий процес — найбільш суттєва, системостворююча структура демопроцесу, що забезпечує розвиток найважливіших властивостей населення. Зміни у суспільній праці є матеріальною основою змін у механізмі самовідтворення населення. Галузь демографії, яка досліджує масовий неперервний процес надання індивідам конкретно-історичних властивостей у сфері праці, — економіка демопроцесу. Теоретичні дослідження у галузі економіки демопроцесу (демoeкономії) є провідним елементом демології, принаймні тепер. Таке розуміння об'єкта і предмета демографії дає гностичний простір, в якому відкривається перспектива розвитку сучасної демографії як сфери застосування усього арсеналу методів вивчення життєдіяльності, яка створює нові можливості для поглиблення пізнання і в усіх галузях демографії, і в дослідженнях людського розвитку.

Згідно з викладеною концепцією, розвиток самовідтворення населення — це насамперед зміна його якості, що супроводжується ускладненням соціально-демографічного простору і часу як еволюцією цього простору і часу в межах існування певного історичного типу демографічного. Механізм демографічного розвитку полягає у підвищенні злагоженості, зниженні напруженості антагоністичних суперечностей у співіснуванні різних частин (складових) структури суспільства, насамперед, соціально-економічних. Не може «нормально» (без соціальних ексцесів) демографічно розвиватись суспільство з глибокою соціально-економічною поляризацією, високим рівнем бідності, що є передумовою деградації здоров'я, освіченості та деяких інших важливих властивостей значної частини людності. Демографічний розвиток відбувається лише тоді, коли зменшуються занадто великі розбіжності між соціально-економічним станом спільнот, посилюється «соціальне різноманіття» індивідів як суб'єктів, що результується у позитивних демографічних змінах, насамперед — в якості населення. Головним свідченням фактичного, а не уявного демографічного розвитку є розвиток людини, зміцнення фізичного та духовного здоров'я «середньої людини». Так трактований демографічний розвиток і людський розвиток по суті тотожні.

Загалом можна стверджувати, що демографічний розвиток є процесом збереження міри населення як досягнутого результату історичного прогресу. Коли ця міра кардинально порушується через зниження якості населення, настає демографічна криза⁴, під час якої демографічний розвиток гальмується, настає «демографічний застій», який, зрештою, може перейти в демографічну катастрофу. Демографічна катастрофа маніфестується перетворенням країни або її окремих регіонів на райони демографічного лиха (демографічного бідунства), що проявляється насамперед у масовому відпливі населення з них, у частковому або повному обезлюдненні територій. Ознаками формування демографічної катастрофи в Україні є високий рівень трудової міграції за кордон, обезлюднення деяких пришахтних селищ на Донбасі. Отже, демографічна катастрофа починається тоді, коли до падіння якості населення приєднується чітко виражений негативний вплив міграційної складової його руху, тобто «втеча» людей від вкрай несприятливих умов життя. Така ситуація може бути «ініційована» як самою людністю (від безвиході), так і демографічно безграмотним керівництвом країни (яскравий приклад — знесення «неперспективних» сіл).

Не можна вважати розвитком самовідтворення народонаселення будь-які зміни в його режимі. Демографічна катастрофа може і не супроводжуватись змінами в кількості населення — коли корінне населення заміщується припливом етнічно-культурних маргіналів з бідніших країн, ніж країна входу мігрантів. Але від такого заміщення демографічна катастрофа не припиняється, а продовжується у латентному вигляді, тобто в регіональному аспекті вона «фрагментується», що викликає апологетичні сумніви щодо існування демографічної катастрофи взагалі.

Подібність режимів самовідтворення народонаселень у різних соціальних організаціях не свідчить про тотожність досягнутого рівня демографічного розвитку. Найбільш загальною періодизацією розвитку самовідтворення населення є періодизація світової історії, розроблена на основі явного чи неявного її матеріалістичного

⁴ Демографічна криза часто проявляється в негативній динаміці показників режиму відновлення людності, насамперед у підвищенні смертності населення з відповідним посиленням депопуляції. В економічно розвинутих країнах про демографічну кризу не йдеться, оскільки зменшення кількості населення (депопуляція) супроводжується підвищенням його якості, зокрема, збільшенням середньої тривалості життя.

розуміння. Прогрес самовідтворення населення характеризується удосконаленням його типу. Зміст демологічної категорії «тип самовідтворення населення» не тотожний змісту демостатистичного поняття «режим оновлення особового складу населення» (його «відтворення»). Критерієм оцінки розвитку типу самовідтворення населення як прогресивного є розширення і покращення умов для все більш повної реалізації мети, яка в соціально орієнтованому суспільстві має полягати у створенні умов для розвитку людини. Цей критерій має бути сутнісним по відношенню до всіх інших критеріїв суспільного прогресу (економічних, культурних, екологічних і т. ін.). Прогрес самовідтворення населення — це кінцевий продукт безперервного розв'язання суперечностей між історично сформованими потребами у розвитку членів суспільства і наявними об'єктивними, насамперед економічними, можливостями їх задоволення. Прогрес самовідтворення народонаселення є водночас прогресом у людському розвитку. Нестабільність людського розвитку, викликана кризовим станом суспільства, різноманітними соціальними та природними катаклізмами, породжує нестабільність і демографічного розвитку. Людський розвиток, з першого погляду, є первинним до демографічного, але тип демографічного розвитку в сучасних умовах є визначальним щодо людського розвитку. Справжній, а не уявний розвиток людності може відбуватись лише за тих умов, коли люди і їх спільноти виступають суб'єктами⁵ усіх суспільних відносин, які притаманні сучасним демократіям.

Розвиток людей звичайно відбувається на основі задоволення потреб, насамперед основоположних (освіченість, гідна праця, адекватна потребам розвитку людини оплата праці чи прибуток; добре здоров'я, забезпеченість житлом, шлюбний і сімейний статус, що забезпечує задоволеність потреб у батьківстві; потреба у творчості, у задоволенні культурних запитів, спілкуванні; у вільному часі як просторі для розвитку та ін.). Людина може бути розвинутою, коли вона в змозі забезпечити собі задоволення усіх згаданих (і не згаданих) потреб, а пануюча цивілізаційна налаштованість суспільства сприяє цьому⁶. Набір потреб людини залежить від вже досягнутого рівня її розвитку. Чим вона розвиненіша, тим її потреби різноманітніші, а найвища її потреба — потреба у творчості (людина-творець). Виходячи з такого підходу, за сутнісною характеристикою розвитку на мікрорівні людей можна розподілити на: (а) тих, у кого не задоволені базові потреби, а отже, відсутні елементарні умови для розвитку; (б) тих, у кого задоволені базові потреби; та (в) тих, у кого потреби задоволені на найвищому розумному рівні, і насамперед — потреба у творчості. У статистичному контексті розвиненість людини, рівень розвиненості людської спільноти можна було б визначати часткою тих, у кого задоволені всі розумні потреби, включаючи вищі потреби, тобто тих, хто має сприятливі умови для розвитку. Таким чином можна буде відобразити якісний аспект демографічного розвитку. Враховуючи рівень і розповсюдженість бідності й маргіналізації, сьогодні «середню людину» в Україні можна вважати не досить розвинутою. І завдання відповідної галузі науки — дати характеристику «слабких місць» у розвитку людини, визначити причини ситуації, що склалась, і розробити дієві заходи щодо їх усунення або пом'якшення шляхом як вдосконалення діяльнісних засад формування людського розвитку, так і демополітичних заходів.

⁵ Як вдало відзначає видатний італійський філософ і логік Евандро Агацци, «саме те, що людина є суб'єктом, відрізняє її від інших природних об'єктів; тому будь-яка програма, що ігнорує буття людини як суб'єкта, не може вважатися програмою її дослідження як людини» [1, с. 34].

⁶ «Розвиток суспільства з позицій цієї концепції (концепції людського розвитку — В.С.) означає не нагромадження матеріального багатства, а постійне розширення можливостей для задоволення фізичних і духовних потреб людей» [3, с. 3].

Отже, характер демореальності обумовлюється характером життя людей в конкретно-історичних суспільних умовах, а всі суспільні відносини мають демографічний аспект, вони можуть бути або демостворюючими, або індіферентними, чи навіть руйнівними. Тому, хоча ступінь людського розвитку визначається за допомогою певних статистичних показників, його характер залежить, насамперед, від демографічної ефективності усіх суспільних відносин, тобто від «демографізації» усіх сфер суспільного життя. Якби була чітка орієнтація сучасної соціально-економічної політики на вирішення демографічних проблем, вона одночасно сприяла б людському розвитку, і, навпаки, людський розвиток став би змістом поступу у формуванні більш прогресивного типу відтворення населення, підвищенні його якості. Процес демографізації усіх галузей соціально-економічної політики в Україні гальмується насамперед тому, що всі рівні управління характеризуються недостатньою демографічною грамотністю і демографічною культурою. Гальмує цей процес, в основному, тлумачення місця демополітичних інтересів держави як поряд покладених з її іншими інтересами, тоді як ефективна демографічна політика має бути не складовою соціально-економічної політики, а її особливою спрямованістю, що полягає в демографічній орієнтованості усіх її напрямів.

Висновки. Будь-який предмет пізнання розкривається лише у контексті розвитку, тобто у дослідженні спрямованості його змін як виникнення нового. Тому так важливо досліджувати цю категорію у прив'язці до основних понять, що відображають як демографічне у вигляді демореальності, так і розвиток людини у його узагальненому вигляді, що дістав назву «людського розвитку». Якість розвитку людей і їх спільнот в іпостасі суб'єктів суспільного життя сутнісно визначає історичний тип самовідтворення народонаселення.

- Людський розвиток у його широкому розумінні є передумовою демографічного розвитку. А прогрес у самовідтворенні народонаселення є в той же час прогресом у людському розвитку. Основні особливості самовідтворення населення у його кількості й, передусім, якості — узагальнена характеристика соціально-економічних успіхів країни, кінцевий результат функціонування всіх сфер суспільної життєдіяльності, тобто результат формування умов для розвитку людей. Але нинішня суспільно-економічна реальність не спрямована на створення таких умов у ближній перспективі.
- Прогрес самовідтворення населення збігається з удосконаленням його типу. Критерієм оцінки розвитку типу самовідтворення населення як прогресивного є розширення умов для розвитку людини. Прогрес самовідтворення населення — це кінцевий результат безперервного розв'язання суперечностей між історично сформованими потребами у розвитку членів суспільства і наявними можливостями їх задоволення. Узагальнюючи, можна зробити висновок, що критерій розвитку самовідтворення населення тотожний людському розвитку, якщо розуміти останній у сутнісному плані.
- Взаємозбагачення концепцій демографічного та людського розвитку можливе на основі прогресу в теоретичній демографії. Рух до виходу з гностичної кризи в демографії відбуватиметься не лише в результаті посилення та поглиблення її теоретичної частини (демології), а й завдяки все більшій вкоріненості — інтеграції в предметний простір всієї науки про життєдіяльність теоретичної демографії, наслідком чого стане демографізація усіх її галузей і дисциплін. Одночасно предметний простір демографії «збагачуватиметься»

теоретичними дослідженнями проблем людського розвитку, що сприятиме й поступу в демостатистичній науці, але не зводитиметься до нього, оскільки не можна трактувати як розвиток самовідтворення народонаселення зміни в його режимі. Розвиток самовідтворення населення — це насамперед зміна його якості, що супроводжується ускладненням соціально-демографічного простору і часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агацци Э. Человек как предмет философии // Вопросы философии. 1989, № 9. — С. 24–34.
2. Вандескрик К. Демографический анализ. — М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2005. — 272 с.
3. Грішнова О.А. Людський розвиток. Навчальний посібник. — К.: КНЕУ. — 2006. — 308 с.
4. Демографический понятийный словарь. — М.: ЦСП, 2003. — 352 с.
5. Демографический энциклопедический словарь. — М.: Сов. энциклопедия, 1985. — 608 с.
6. Демографическая модернизация России, 1900–2000. — М.: Новое издательство, 2006. — 608 с.
7. Елисеева И.И., Васильева Э.К., Клунт М.А. и др. Демография и статистика населения. М.: Финансы и статистика, 2006. — 688 с.
8. Людський розвиток в Україні: 2003 рік. Щорічна науково-аналітична доповідь — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. — 194 с.
9. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз (Колективна монографія). — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — 367 с.
10. Медков В.М. Демография. Учебник. — М.: ИНФРА-М, 2004. — 576 с.
11. Народонаселение. Энциклопедический словарь. — М.: Изд-во БРЭ, 1994. — 640 с.
12. Піскунов В.П. Про необхідність розвитку теорії сучасної демографічної кризи // Демографія та соціальна економіка. — 2007. — № 2. — С. 234–246.
13. Птуха М.В. Вибрані праці. — К.: Наукова думка, 1971. — 412 с.
14. Сови А. Общая теория населения. Т. 1. Экономика и рост населения. — М.: Прогресс, 1977. — 503 с.
15. Соціальне залучення в Україні: європейський вибір та інституції соціального сектора». — К.: Програма розвитку ООН. — 2010. — 84 с.
16. Статистический словарь. — М.: Финансы и статистика, 1989. — С. 496.
17. Стеценко С. Г. Демографічна статистика. — К.: Вища школа, 2005. — 415 с.
18. Стешенко В.С., Піскунов В.П. Демографічне пізнання: сучасний стан і перспективи розвитку // Демографія та соціальна економіка. — 2012. — № 1. — С. 33–42.
19. Труд в демопроцессе. — К.: Наукова думка. — 1990. — 264 с.
20. Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — 744 с.
21. Хоменко А.П. Семья и воспроизводство населения. Избранные произведения. — М.: Статистика, 1980. — 223 с.

Стаття надійшла до редакції журналу 20.03.2013 р.

В.С. Стешенко

СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЙ «ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ» И «ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ»: ТОЖДЕСТВА И РАЗЛИЧИЯ

Под термином «демографическое развитие» чаще всего понимают изменения в различных показателях, ограничение анализом которых является признаком пребывания на позициях статистической демографии, которая не содержит потенциала для познания сущностного в

демографическом. Развитие самовоспроизведения населения — это прежде всего изменение его качества в пределах определенного исторического типа, которое сопровождается усложнением социально-демографического пространства и времени. Демографическое развитие — процесс сохранения меры населения как достигнутых результатов исторического прогресса. Когда эта мера кардинально нарушается из-за снижения качества населения, наступает демографический кризис, который в итоге может перейти в демографическую катастрофу. Главным свидетельством демографического развития является развитие человека.

Человеческое развитие трактуется как интегральная характеристика достижений на пути прогресса и культуры, как рост возможностей человека в процессе использования его собственных сил. Сегодня исследование человеческого развития в значительной степени связано с построением и анализом индекса человеческого развития. Отказ от отождествления демографии с демографической статистикой будет способствовать углублению и концептуальных основ исследований человеческого развития как области познания, в которой осуществляются не только эмпирические, но и теоретические разработки.

Развитие людей обычно происходит на основе удовлетворения потребностей, прежде всего основополагающих. Набор потребностей человека зависит от уже достигнутого уровня его развития: чем он более развит, тем его потребности разнообразнее. По сущностной характеристике развития на микроуровне людей можно подразделить на: (а) тех, у кого не удовлетворены базовые потребности, а значит, отсутствуют элементарные условия для развития; (б) тех, у кого удовлетворены базовые потребности, и (в) тех, у кого потребности удовлетворены на наивысшем разумном уровне, в том числе — потребность в творчестве. В статистическом контексте развитость среднего человека можно было бы определять долей тех, у кого удовлетворены все разумные потребности, включая высшие потребности, то есть тех, кто имеет благоприятные условия для развития. Таким образом можно было бы отразить качественный аспект демографического развития.

Характер и степень человеческого развития зависят прежде всего от «демографизации» всех сфер общественной жизни, т.е. от их ориентации на решение демографических проблем в широком понимании. Если бы существовала такая направленность всех отраслей социально-экономической политики, она одновременно способствовала бы человеческому развитию, и, наоборот, человеческое развитие стало бы содержанием развития в формировании более прогрессивного типа самовоспроизведения населения.

Ключевые слова: демографическое развитие, человеческое развитие, тип и режим воспроизводства населения, демографический кризис и катастрофа, качество населения, микродемореальность, потребности.

V.S. Steshenko

CONTENTS OF CONCEPTS “POPULATION DEVELOPMENT” AND “HUMAN DEVELOPMENT”: IDENTITIES AND DIFFERENCES

“Population development” is often interpreted as changes in different indicators, limiting the analysis of which is a sign of staying in positions of statistical demography, which does not include the capacity for understanding the essential in the demographic. The development of population self-reproduction is primarily a change in its quality within a particular historical type, which is accompanied by the increasing complexity of socio-demographic space and time. Population development is the process of preservation of population measure as the achieved results of historical progress. When that measure is cardinally broken because of population quality decline, a demographic crises occurs which can eventually transform into a demographic disaster. The main evidence for population development is human development.

Human development is treated as an integral characteristic of achievements on the path of progress and culture, as the growth of human capabilities through the use of own forces. Today, the study of human development is largely associated with the development and analysis of the human development index. The refusal to identify demographics with demographic statistics will help deepen the conceptual fundamentals of human development research as a field of knowledge which carries out not only empirical but also theoretical developments.

Human development usually occurs through the satisfaction of needs, first of all the most basic ones. The set of human needs depends on the already achieved level of development: the higher it is, the more

diverse are the needs. According to the essential development characteristics people can be divided at microlevel into: (a) those who are not satisfied with the basic needs, which means that there are no basic conditions for development; (b) those who have the basic necessities; and (c) those whose needs are met at the highest reasonable level, including the need for creativity. In the statistical context the development level of an average individual could be determined by the proportion of those whose reasonable needs, including higher needs, are all satisfied, that is, those who have a favorable environment for development. Thus the qualitative aspect of the demographic development could be reflected.

The nature and extent of human development depends primarily on the “demographization” of all spheres of public life, that is, on their focus on the solution of demographic problems in the broadest sense. If there was such a focus in all areas of the socioeconomic policy, it would simultaneously contribute to human development, and, vice versa, human development would become the content of development in the formation of a more progressive type of population self-reproduction.

Key words: *population development, human development, regime and type of population reproduction, demographic crisis and disaster, quality of the population, microdemoreality, needs.*